

398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОБУТУ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ВЕРСТВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ, ІСТОРИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ ПІСНЯХ

Відомий дослідник українського фольклору Ф. Колесса високо оцінив роль народної пісні в житті народу. Він писав: «...Пісні, чи вони оспівують історичну долю українського народу, чи переживання одиниці — дають сильний і безпосередній вираз народному світоглядові, відбиток народного побуту, змальовують вдачу українського народу і, так сказати, — його духовне обличчя».¹

Найлаконічніше визначення поняттю побут дає «Короткий тлумачний словник української мови»: «Побут — загальний уклад життя, властивий народові, якійсь соціальній групі».² («Уклад — установлений порядок, спосіб життя»³).

Більш розгорнуто тлумачить це поняття «Краткий словарь по философии»: «Побут — сфера позавиробничого життя, що характеризується матеріальними умовами, відношеннями людей і формами їх життєдіяльності. Побут відіграє важливу роль у формуванні особистості. У побуті вона засвоює основну частину культурних цінностей, характерних для даної епохи, доступних для людей даного соціального прошарку. Розвиток побуту визначається як рівнем розвитку матеріального виробництва, так і існуючою системою суспільних відносин».⁴

У своїй роботі ми будемо орієнтуватися на визначення побуту, яке дає «Філософський словник» за редакцією В. І. Шинкарука: «Побут — позавиробнича сфера суспільного життя людей; сукупність засобів і форм задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Сфера побуту є вторинною щодо сфери суспільного виробництва і управління. Основну детермінуючу роль у змінах побуту в кінцевому підсумку відіграє спосіб виробництва, насам-

¹ Колесса Ф. Українська усна словесність. — Едмонтон, 1983. — С. 107.

² Короткий тлумачний словник української мови. — К.: Рад. школа, 1978. — С. 197.

³ Там же. — С. 277.

⁴ Краткий словарь по философии. — М., 1970. — С. 36.

перед виробничі відносини. Побут є однією з основних сфер суспільного життя, в якій формується і виховується людина, розкриваються її різноманітні буденні відносини. В побуті людина засвоює переважну частину культурних цінностей, характерних для даної епохи, соціальної верстви. Побут активно впливає на інші сфери суспільного життя, а також на настрої і поведінку людини».¹

Слід також зазначити, що у вузькому розумінні термін побут вживається як синонім до поняття домашній побут. Взагалі ж побут складає один з основних компонентів способу життя. У сферу побуту входять повсякденні види життєдіяльності, норми і цінності якої сприймаються людиною як природні, необхідні та звичні. Діяльність людини у побуті поділяється на такі основні види:

- 1) домашня праця і сімейне обслуговування;
- 2) заняття, присвячені дітям і сімейному спілкуванню;
- 3) спілкування під час відпочинку, розваги, обмін інформацією;
- 4) повсякденне культурне життя;
- 5) заняття, присвячені активному фізичному розвитку і спілкуванню з природою;
- 6) заняття, пов'язані із задоволенням фізіологічних потреб і догляду за собою.

Норми і цінності побуту, зміст побутових процесів, їх часова і предметно-просторова структура визначається рівнем розвитку виробництва, характером суспільних відносин, соціально-класовою диференціацією, культурними особливостями, етнічними та природно-кліматичними факторами, що обумовлюють історичну різноманітність у сфері побуту.²

Нас, звичайно, буде цікавити народний побут у всьому багатстві форм виявлення у народних думах, історичних та соціально-побутових піснях.

Перш за все необхідно сказати, що дума як жанр пісні на честь померлого чи загиблого лицаря вживався ще в рукописних пам'ятках XVI століття і вже тоді застосовувався до української поетичної творчості. При чому думами називали не тільки елегійні пісні, а й мажорні, які співали під час урочистостей, збереглися рукописні збірки українських пісень, у яких раз по раз натрапляємо на заголовки «дума» або «козацька дума». До дум

¹ Філософський словник (За ред. В. І. Шинкарука. — К., 1973. — С. 385.

² Детальніше див.: Краткий словарь по социологии. — М.: Издательство политической литературы, 1989. — С. 21—22.

відносили і пісні історико-героїчного змісту з чіткою строфічною будовою.¹

Вперше в науковий обіг цей термін ввів М. Максимович. М. Максимович першим виділив їх в окремий фольклорний жанр, підкреслюючи тісний зв'язок дум з історією народу, звернувши увагу на близькість багатьох з них до народних голосінь, відзначив своєрідність їх поезики, зокрема оповідний характер, вільний віршовий розмір, характерне римування.

В народі слово «дума» не вживалося, а твори називалися «козацькими піснями», «піснями про старовину», «невольницькими плачами», «лицарськими піснями», «псалмами козацькими». Пізніше, в кінці ХІХ ст., коли кобзарі почали звертатися до книг за поповненням репертуару, термін «дума» приживається і в кобзарському середовищі.

Виникнення кобзарства та його репертуару зумовлене історичними передумовами на Україні в ХV—ХVІ ст. Протягом віків кобзарі були не тільки свідками важливих історичних подій, а силою свого мистецтва підтримували бойовий дух козацтва, піднімали народ до боротьби за соціальне і національне визволення. Епічність думової форми, для якої характерна художність, образність, і визначили емоційний вплив дум. Без сумніву можна сказати, що так звані «невольницькі плачі» — створені самими невольниками. Повернувшись на батьківщину, осліплені за спробу втекти чи за інші «провини», колишні невольники привозили з собою свій художній доробок чи доробок своїх побратимів. Так Т. Г. Шевченко змальовує в поемі «Сліпий» козака Степана.

Співучість кобзаря в зображуваних подіях є настільки органічною, що згодом стала невід'ємним елементом художньої системи цього виду народного мистецтва. Давно відійшли в минуле події, факти, історичні прототипи персонажів, а емоційна схвильованість очевидця, свідка стала невід'ємним поетичним компонентом дум. Це сприяло їхній життєвості, популярності серед простих трудівників.

Тематика дум тісно пов'язана з історією народу, з його багатовіковою боротьбою за своє соціальне та національне визволення, з етико-виховними проблемами, що були невіддільними від проблем соціальної боротьби. Тематика та сюжет визначають час виникнення тієї чи іншої думи.²

З героїчними думами тісно пов'язаний значний цикл родинно-побутової тематики. Це, зокрема, зразки, у яких змальовується

¹ Див.: Нудьга Г. А. Слово і пісня: Дослідження. — К.: Дніпро, 1985. — С. 136—138.

² Див.: Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К.: Дніпро, 1986. — С. 7—9.

козацький побут, взаємини між членами козацької родини, взаємини козака та громади. Думи «Проводи козака до війська», «Козацьке життя» ілюструють зростання політичної свідомості народу. З великою поетичністю тут розроблені проблеми моралі, побутових взаємин.¹

На народознавчі аспекти українських дум не раз вказував і Пантелеймон Куліш. Так, у листі до О. Бодяньського від 18 вересня 1853 року він писав: «Днями я їздив у Сосницький повіт і записав 12 великих дум, з яких деякі (про Хмельницького, про гетьмана Феська Кганжу Андибера та ін.) зовсім нові, а інші заключають в собі дорогіцінні нравоописуючі та історичні нові риси і подробиці».²

Вітчизняний фольклорист С. Мишанич відносно дум про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками писав: «Нерозривний зв'язок героїв цього найдавнішого циклу дум з народом підкреслює той факт, що майже всі вони сприймаються як узагальнені образи і не мають історично життєвих прототипів. Для виконавців і слухачів дум останнє не було важливим: героїчні подвиги в ім'я своєї батьківщини в той час здійснював весь народ. Тому не стільки важливим здавалось творцям дум, котрий саме ватажок козацького війська здійснив подвиг Самійла Кішки, котрий саме рядовий воїн, що в думах прибрав ім'я Голоти, виступив на захист кордонів рідної землі. Десятки, сотні тисяч безіменних героїв у час загрози всьому народові думали не про власну славу, не про особисті вигоди, а про свій громадянський обов'язок».³

Це ж явище, яке стало нормою життя українців взагалі, а козаків — оборонців землі рідної — особливо, знайшло відображення у наступному циклі дум про боротьбу з польською шляхтою. В одній з таких дум розповідається, що оточена з усіх боків польсько-шляхетським військом на болотнім острівку, билася до останнього сотня козаків. Нарешті живим лишився один козак, але не просив помилувати, не кинув зброї, а з човна відбивався від кількох десятків ворогів. Захоплений такою відчайдушністю, польський начальник запропонував подарувати йому життя і волю з умовою добровільно скласти зброю. Але козак відмовився від панської милості і загинув у цьому нерівному бою. Краще

¹ Див.: Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К.: Дніпро, 1986. — С. 14.

² Киевская старина. — 1987. — Ноябрь. — С. 278 // Цит. за Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М.: Наука, 1974. — С. 213—214.

³ Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — С. 11—12.

смерть у відкритому бою, ніж життя у рабстві, — цим мотивом прийняті всі думи.¹

У великому фонді світової епічної культури почесне місце посідають українські думи як глибоко оригінальні музично-поетичні твори високого ідейного звучання. Цей великий пам'ятник народної культури, створений в епоху найбільшої напруги народу в боротьбі за право на життя, пройшов складну еволюцію — від становлення до поступового переходу в пам'ятку естетичного життя народу. Образність поетичного вислову, краса музичного супроводу, глибина думки викликали захоплення культурних діячів світу. У своєму романтичному захопленні кобзарським мистецтвом та поезією дум Т. Г. Шевченко 1858 р. підносив їх вище Гомерових «Іліади» й «Одісеї». «...У Гомера, — писав він, — нічого нет похожего на наши исторические думы-эпопеи, как например дума «Иван Коновченко», «Савва Чалый», «Алексей Попович пирятинский» или «Побег трех братьев из Азова», или, или, — да их и не перечтешь».²

Відомо, що українські думи створювалися десь від кінця XV ст. А через те, що записування їх почалося тільки в XIX віці, важко й уявити, скільки безслідно загинуло чудових творів нашого героїчного епосу. Ті ж думи, що відомі тепер, дійшли до нас з уст великих народних співців-кобзарів, таких, як Іван Стрічка, Остап Вересай, Андрій Шут, Іван Крюковський, Михайло Кравченко та ін.³

Власне історичні особи і воїнські подвиги складали хоч головний, але не єдиний предмет української думи. Любила вона і родинне життя і нерідко оспівувала стосунки і почуття родинні в повчання своєму народові. У соціальних та сімейно-побутових думках намальовані яскраві картини соціального і сімейного життя українського народу у XVI—XIX ст.⁴

Але у зв'язку з тим, що виникли вони за часів козацької доби і оспівали їх героїчні подвиги і побут, то головним персонажем українських дум був козак. Ось як змальовує козака-воїна, захисника рідних кордонів дума «Козак Голота»:

«А ще, правда, на козакові
Постоли в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —

¹ Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — С. 11—12.

² Шевченко Т. Г. Збірник творів: у 6 т. — К., 1963. — Т. 4. — С. 290.

³ Стельмах М. П. Вступне слово // Думи: Історико-героїчний цикл. — К.: Дніпро, 1982. — С. 9.

⁴ Кирдан Б. П. Украинский народный эпос. — М., 1965. — С. 323.

Удвоє щирі жіноцькі валові.

Правда, на козакові шапка-бирка —

Зверху дірка,

Травною пошита,

Вітром підбита.¹

З приводу козацького вбрання А. Кащенко пише: «Святкове вбрання козаків складалося із жупана з вильотами, каптана барвистого, широких червоних або іншого кольору штанів, пояса із китайки, шапки з виндихи, обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки). У походи запорожці вирушали в найгіршому своєму вбранні: з походу ж верталися у тому одязі, який добували в бою. Часом напади козаків на турецькі землі спричинялися тим, що в них зносився одяг, і вони, як тоді казали, були «босі й голі»; вдома ж, під час рибальства та полювання, запорожці zde більшого ходили в пошарпаній одежі, крізь яку світилося тіло. Зате коли запорожець виїздив гостювати на Україну, то вбирався в кармазиновий жупан, узував червоні сап'янці, чистив, мов скло, свою зброю і збурю коня, так що весь саяв і вигравав на подив селянським парубкам та дівчатам».²

Підтвердженням цих слів можуть бути рядки з думи «Федор Безродний, бездольний»:

«Да не своїми ж ти кіньми гуляеш

І не свої тягеля червонії,

Од під до коміра, золотом гаптовані,

І не свою шаблю булатную,

Не свою пищаль семип'ядную маеш».³

Та не тільки козацький одяг знайшов відображення в українських народних думах, а й деталі одягу різних верств населення. Протиставлення одягу бідних та багатих подається в думі «Бідна вдова і три сини»:

«Стали молодих княгинь до себе заручати,

Стали бідну вдову з свого подвір'я зсилати:

«Ой та іди ж ти,

Вдове старая,

Куди-небудь проживати,

Бо будуть до нас гості-панове з'їжджати,

Будуть пить-гуляти,

То тут тобі спокою не буде;

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 35.

² Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорізьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — С. 68.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 39.

Бо будуть у синіх каптанах,
У китаєвих штанях,
А ти будеш у сірім ряжині
Між ними проходжати,
Будеш нас острамляти...¹

Одяг у цій думі відіграє роль акцентування на соціальному розшаруванні серед українців, на соціальній нерівності, на зневажливому ставленні панівних верств населення до бідних, що було, очевидно, провідною ознакою громадського побуту в Україні.

У думі «Перемога Корсунська» засуджуються дії «рандарів», які «не минали сердешного старця, відбирали пшоно та яйця».² Не обійшли увагою українські народні думи побут козацької родини. Так, наприклад, у думі «Козацьке життя» йдеться про те, як занепало господарство, поки козак боронив рідну землю:

«Знати, знати козацьку хату,
Скрізь десяту:
Вона соломою не покрита,
Приспою не осипана,
Коло двора нечиста-ма й кола,
На дровітні дров ні поліна.
Сидить в ній козацька жінка — околіла.
Знати, знати козацьку жінку,
Що всю зиму боса ходить,
Горшком воду носить,
Полоником діти напуває».³

У думках висловлюється співчуття бідним та скривдженим, порушуються загальнолюдські проблеми: батьки і діти — моральний обов'язок дітей перед батьками і батьків перед дітьми. Яскравим прикладом може бути дума «Бідна вдова і три сини»:

«То бідна удова
У своєму домі з своїми дітьми гомоніла
Та ручками, пучками хліб-сіль дробляла,
Та все синів годувала,
Та у найми не пускала,
Чужим людям на потал не давала
І на стираніє ручок не подавала,
Ой та господа прохала:

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 106.

² Там же. — С. 85.

³ Там же. — С. 13.

«Поможи мені, господи, синів погодувати,
Та розуму подавати...»¹

Близькі до дум у зображенні громадського побуту і історичні пісні. Вони теж торкаються проблем соціальної нерівності. Хотілося б навести рядки з пісні «Темна хмара наступила, став дощик іти» (Пісня про розправу годоти з багатцем), у якій говориться про соціальне розшарування і серед козаків:

«Темна хмара наступила,
Став дощик іти:
«Благослови отамане,
Намет нап'ясти».
Ой нап'яли козаченьки
Червоний намет
Та й п'ють вони горілочку
Ще й солодкий мед.
Усі пани, усі дуки
У наметі сіли,
Наша браття, сіромашня
Та і не посміли,
Взяли квартиру горілку з жарту
Та й на дощі сіли».²

А пісня «Ой за річкую, та за Синюхою» показано зміни у побуті козаків після зруйнування царицею Запорізької Січі:

Гей, дала, дала славним запорожцям
Та цариця заплату,
Що понабивали на ноги кайдани,
Дали в руки лопату.³

У історичних піснях є згадка і про вимушену працю малолітніх дітей, як ось у пісні «У селі Грузькому жила вдова Бондариха» (Пісня про Івана Бондаренка та осаулу Якименка):

Мала сина восьмилітка,
Сина Бондаренка,
Да й оддала пану
Свині пасти.
Пасе Бондаренко свині,
Да й померзли ніжки,
Да й запалив Бондаренко
Жмачок сіна нагрить свої ніжки...

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990 — С. 105—106.

² Там же. — С. 126.

³ Там же. — С. 154.

Да й на свиней задивився,
Загорівся коп'як сіна.¹

Про соціальну нерівність говориться в пісні «Де ти, бурлак, забарився», в ній ще й акцентується увага на зневазі хазяїв до своїх наймитів, бруталне ставлення до них:

«Де ти, бурлак, забарився,
Що на вечерю спізнився?»
«Ходив яром за товаром,
Долинами за волами!»
Бурлак робить, работає,
А хазяїн нарікає;
А хазяїн нарікає,
Хазяйка в матір лає;
«Іж хліб з водою
Та лягай спати з бідою,
До порога головами,
Вставай рано за волами!»²

Соціальне розшарування на селі, нещадна експлуатація панамі трудящих знайшли відображення у історичній пісні «Ой високо сонце сходить, а низько заходить»:

«Ой як же нам, наш батюшка,
До церкви ходити, —
Загадують десятчики
В клуні молотити;
Що брат косить, що брат косить,
А батько молотить,
Сестра у нас одиниця,
Та й на кирпич носить!
Ой в нашій Галаганші
Жовтая спідниця —
Ідуть наші жінки з жнивів, —
Вже зійшла зірниця;
У нашого Галагана
Вишивана хустка —
Буде в наших Озерянах
Не 'дна хата пуста».³

У цій історичній пісні картини побуту розгорнуті значно більше, ніж у думках цього тематичного циклу. В ній згадуються такі реалії щоденного життя, як: споруди — церква, клуня, хата; про-

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 167.

² Там же. — С. 179.

³ Там же. — С. 179—180.

цеси праці — молотити, кирпич носити, ідуть з жнивів, брат ко- сить; одяг — жовтая спідниця, вишивана хустка, а головне по- казано соціальну нерівність, жорстоку експлуатацію бідних.

З розпукою про бідність і приреченість на голод говориться в пісні «Соколику — сину! Вчини мою волю»:

«Соколику-сину! Вчини мою волю;
Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!»
«...Соколику — сину! Хто буде робити?
Вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти!»¹

Але в цій же пісні козак висловлює сподівання на вдалий по- хід, що дасть йому можливість утримувати матір, не дати їй за- гинути:

«Ой привезу тобі цілі три жупани,
Та щоб були ті жупани золотом зоткані!
Ой між ними один із самого хана,
Ой доб'юся я до нього, злого бусурмана!
Ой, прощай же, мамо, прощай до морозів,
Привезу я худобоньки тобі десять возів!»²

А в пісні «Задумали Базилевці» показано розправу бідноти з своїми експлуататорами. Про елементи вбрання говориться роз- дратовано, бо вони є конкретним виявом визиску знедолених, то- му Базилевці й потерпали, що Мар'януші ходили у платтях та сорочках з мережками:

«Враз окровив Маріяні
Плаття і сорочку.
Оце тобі, Маріяно,
За шиті мережки,
Оце тобі, Маріяно,
За тонкі нитки —
Не то пряли жінки наші,
Пряли малі дітки».³

У пісні «У містечку Богуславку Каньовського пана» засуджу- ється свавілля пана, його розбещеність, але крім цього подано цілий ряд побутових деталей:

«...Дайте батьку знати,
Нехай іде свою дочку
На смерть наряджати.
Ой поклали Бондарівну

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 117.

² Там же. — С. 117.

³ Там же. — С. 174.

На тисову лавку,
Поки сказав пан Каньовський
Викопати ямку.
Лежить, лежить Бондарівна
Сутки ще й годину,
Поки сказав пан Каньовський
Зробити домовину.
Ой вдарили у всі дзвони,
Музики заграли,
А вже ж дівку Бондарівну
Навіки сховали».¹

У цій пісні розгорнуто подається одне з соціальних лих на Україні — панська всездозволеність, зневага до бідних, самочинність і цинізм пана, але в той же час пісня сповнена різними побутовими деталями. Тут і домашній лаштунок — стіл, тисова лава, тут і ритуальні предмети — домовина, тут і грошові одиниці — таляри і таке інше.

Соціальну нерівність у історичних піснях часто передається через описову деталь, зокрема опис одягу:

«Зняли, зняли з пана Лебеденка
Сап'янці й сорочку».²

або

«Оце ж тобі, пане Саво,
Сукні-одамашки».³

або

«Гей, сидить сірома та над канавою
Та сорочку латає».⁴

У пісні «Ой виорю я нивку широкою» опис одягу введено в художній контраст, щоб підкреслити соціальну нерівність різних верств населення:

«Багатая сестра в золоті, кармазині,
А вбога-небога в сіренькій свитині...»⁵

У історичні пісні пізніших часів, що відобразили класове розшарування в Україні, вводяться мотиви соціального протесту, народного гніву, боротьби з експлуататорами за часів скасування кріпащини:

«Покидайте мосце-пане,

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 140—141.

² Там же. — С. 172.

³ Там же. — 172.

⁴ Там же. — С. 154.

⁵ Там же. — С. 193.

Ту гербату пити,
Беріть ціпи й граблі в руки
Та йдіть молотити,
Ми не вмієм молотити,
Наші жінки жати...»¹

Особливо виразно соціальне розшарування в Україні подається у соціально-побутових піснях, бо якщо в думах зображено більш козацький та селянський побут, то жанр соціально-побутових пісень передбачає показ життя і побуту різних верств населення: кріпаків, бурлаків, наймитів, чумаків, солдат та ін.

Особливої гіркоти з приводу неволі сповнені кріпацькі пісні. Однією з таких є пісня «Ой содома, пане-брате, содома, содома!»:

«...Нема в мене сніпка жита ні в полі, ні вдома.
Було в мене, куме, жито зелене, зелене...
Заїхали вражі пани, забрали від мене.
...А наші осаули знають панську ласку:
З чоловіка деруть штани, а з жінки запаску».²

У цій пісні одночас подано і сімейний побут, і громадський побут в Україні за часів кріпацтва, коли панував визиск і нещадна експлуатація, здириство, коли людина фактично залишалася на призволяще. У пісні «Із-за гори вітер віє» розгорнуто подається картина щоденного життя у покріпаченому селі, у якому панська сваволя була безмежна і тяжко працювали на панській роботі навіть старі люди і малі діти:

«За молодих панів стало
Трудно на роботу:
Увесь тиждень на панщині,
А собі в суботу.
Чоловікам за неводом
Раненько вставати,
Старим бабам крупі драти
Та ще й плаття прати.
Молодницям по світлицях
Мости шарувати,
Малим дітям пір'я драти
І тююн в'язати».¹

Співзвучна з цією піснею пісня «На панщину ходжу, ходжу», у якій є такі слова:

«Кожен знає своє діло:

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 192.

² Закувала зозуленька... С. 336.

³ Там же. — С. 336.

Начне сонечко сходити, —
Ми приходим молотити:
В понеділок колотаєм,
А в вівторок витрясаєм,
А в середу б'єм солому,
Опівночі йдем додому».¹

А пісня «Наступає чорна хмара» крім того, що повістує про різні види роботи на панщині, нещадну експлуатацію, що виснажує людину, ще й звернута до показу родинного життя, бо на панщині працюють і батько, що косить, і син, що молотить, і дочка, що тютюн садить, і невістка з свекрухою, що жито жнуть. Ось рядки з цієї пісні:

«Женуть батька в степ косити,
Сина молотити,
Третю дочку-паняночку —
Тютюну садити,
А невістку з свекрухою
У лан жита жати.
Йдуть додому білозірці,
Як не видно стежки».²

Через художні деталі, що підсилюють протиставлення, у пісні «Ой у неділю ранесенько до церкви дзвони дзвонять» показано бідність і злидні покріпачених селян. Рядки пісні сповнені гіркої іронії:

«А у того вельможного пана білії онучі, —
Заплакали хлопи, заридали, на панщину йдучи!
А у того вельможного пана хорошії дочки, —
Ходять його хлопи голі, без сорочки!
А у того вельможного пана прехороша пані, —
Ходять хлопи на роботи трохи не безштани!»³

Дуже близькі за своїм змістом до кріпацьких пісень пісні наймитські, де теж провідним мотивом є мотив соціальної несправедливості, визиску, експлуатації, гіркої долі, страшних злиднів. Як кравим прикладом може бути пісня «Вчора була суботонька»:

«Вчора була суботонька,
Сьогодні неділя;
Чом на тобі, наймиточку,
Сорочка не біла?»

¹ Закувала зозуленька..., с. 338.

² Там же. — С. 357.

³ Там же. — С. 335.

...Прийшов наймит, прийшов бідний,
Ворота втворює, —
Господиня на полиці
Сухарів шукає.
Прийшов наймит, прийшов бідний,
Воли розпрягає, —
Господиня з усіх мисок
Та в одну зливає...»¹

Пісня «Ой, хто не служить» ніби продовжує попередню, у ній звучить відверта зневага до бідного наймита. Це підкреслюється словами «наймитище», «борщу похлище», «порожню макітру посвище». У цих двох піснях акцентується увага на тому, що наймитів догано годували (або поміями, або несвіжими стравами, або й зовсім тримали упроголодь):

«—...Приймай, жінко, з стола вареники
Бо йде наймитище,
Бо йде наймитище.
Постав йому вчорашнього борщу, —
Нехай він похлище.
Ой, нехай він похлище.
Постав йому порожню макітру
Нехай він посвище».²

Пісня «Ой як наймали, вговоряли» побудована на контрасті між тим, що наймитам обіцяли, і тим, що насправді їх чекало. Кожен рядок пісні сповнений розпачем скривджених і їх обуренням. Крім того у пісні звучить вже відкритий протест, заклик до боротьби з кривдниками:

«Ой як наймали, вговоряли:
— Будем чаєм напувать...
Ще й булками годувать...
Ой як найняли ж, найняли,
Хліба-солі не дали...
Ой як наварили борщу-каші,
Та й заплачуть дівки наші...
Ой як наварили буряків
Для сезонних дураків...
Ой як наварили галушок,
Стягнем пана з подушок.

¹ Закувала зозуленька..., с. 363—364.

² Закувала зозуленька..., с. 363.

Возьмем пана за петельки:
— Оддай деньги до копейки...»¹

Нещадна експлуатація наймитів та сезонників-заробітчан підкреслюється словами: «Работае, аж піт очі заливає».²

Не краще в ці часи в Україні жилося і бурлакам. Бурлацькі пісні надзвичайно співзвучні з кріпацькими, наймитськими та заробітчанськими. З історії відомо, що бурлацтво на Україні було поширеним уже в XVI—XVII ст. «Бурлацькі пісні неоднорідні за походженням. Бурлаками називали людей, що не мали власного притулку або поневірялися на чужині, далеко від рідної домівки. Ними ставали втікачі від феодального гніту, але так називали і наймитів, що заробляли на шматок хліба по чужих людях».³

Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Віють вітри все буйнії»:

«...Там стояли все кургани,
Де бурлаченьки проїжджали.
Та степи за степами,
І луги з берегами,
Там чумаченьки проходили
І бурлаченьків провозили,
А тепер не проходять
І бурлак не провозять, —
Все за вражими панами.
Наші булаченьки догадались —
Через Дунай-річку перебрались.
Та Дунай-річка мати,
Та недай погибати
Нам, нещасним сіромахам!»⁴

Великою силою реалізму відзначається пісня «Поза яром». У ній лаконічно, просто і переконливо, з допомогою одного лише епітета «чужий» відтворена разюча своїм трагізмом картина обездоленості наймита. Будучи безземельним, базхатнім, наймит не мав можливості навіть одружитися. Ось тому в пісні так гірко проливає він сльози над тим, що «чужа мила» поганяє воли:

«Поза яром, да поза яром, поза лугом
Орав милий чужим плугом.
Чужі воли, да чужі воли, чужа нива,

¹ Закувала зозуленька..., с. 371.

² Там же. — С. 367.

³ Олена Хмільєвська. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 13.

⁴ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро. 1995. — С. 242.

Поганяє чужа мила».¹

Слід зазначити, що деякі з цих пісень віднесено до розряду історичних, оскільки вони правдиво відтворили життєву ситуацію у певний історичний період. Виразною в цьому плані є пісня «Нема горя так нікому»:

«...ще бурлака не послався,
А хазяїн вже й проспався.
— Вставай, бурлако, за волами
З ремінними батогами;
Не вбувайся, не вмивайся.
Нема свитки — не вдягайся,
За волами поспішайся...»²

З нею співзвучна пісня «Ой зацвіла калинонька»:

«Прийшов наймит додомоньку,
Не вспів ще він сісти,
Багачева жінка каже:
— Йди дай волам їсти!
Йди, іди, наймиточку,
Не заходь до хати,
Бери зброю, сокироньку,
Ідь дрова рубати!
Ввійшов наймит до хатоньки,
Не вспів же він сісти,
Багачева жінка дає
Холодний борщ їсти».³

Ще красномовнішою у передачі зневажливого ставлення хазяїв до бурлак-наймитів є пісня «Та нема в світі так нікому»:

«Та нема в світі так нікому,
Як бурлаці молодому:
Та бурлак робить, не гуляє,
А хазяїн його лає:
«Та де ти в чорта волочився,
Що по пояс замочився?»
«Та ходив лугами за волами,
Ходив яром за товаром».
«Та сідай, бурлаче, та й вечеряй,
Що хазяйка наварила:
Та під лавою те борщище,

¹ Українська народна поетична творчість. — К.: Рад. школа, 1965. — С. 263.

² Закувала зозуленька..., с. 352.

³ Там же. — С. 364—365.

Що собака три дні хлище,
А на припічку скибка хліба,
А що кішка не доїла».¹

«Куркулі змальовуються жорстокими визискувачами. Напряцювавшись за день у полі, наймит не має перепочинку і ввечері, господарі знаходять йому все нову і нову роботу: «дай коням їсти», «іди дров рубати», «іди по воду», «воли пасти» і т. д. Втомоленому наймитові не дозволяють і «на хвилечку сісти». Не дарма праця в господаря називається іноді панщиною. Поширений у багатьох піснях опис вечері красномовно свідчить не тільки про скупість і зажерливість хазяїв (наймита годують недоїдками, сучарями цвілими), а й про принижене становище наймита, якого могли відправити не заплативши, а то й віддати насильно в солдати за хазяйські діти».²

Підтвердження тому, що бурлаки найчастіше були сиротами, приреченими на поневіряння по чужих людях і їх віддавали у солдати замість хазяйських синів, знаходило у пісні «Ой у лузі при березі»:

«Гей, по ставу, по ставочку
Розплилось латаття,
Розійшлося по Україні
Бурлацьке браття.
...Нема батька, нема батька,
Немає й поради!
Беруть сиріт у солдати
За чужі громади!»³

Нема пісні, у якій би бурлака-наймит не нарікав би на свою долю, на підневільну працю. Ось як у пісні «Тече річка невеличка»:

«Тече річка невеличка
З-під синього моря,
Хто не служив в багатого,
Той не знає горя.
А я служив в багатого,
Все горенько знаю:
Пізно ляжу, рано встану
Та все не гуляю.
Запрягаю сирі воли,
Іду в поле орати.

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 256.

² Олена Хмільська. Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 14.

³ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 249.

Та орав наймит, орав бідний,
До темної ночі...»¹

Або:

«Ой життя ж моє, життя бурлацьке,
Так, як рання роса:
Вітер повіє, сонечко пригріє,
А роса на землю впаде, —
Ой то так моє життя бурлацьке
Та отак марно й пропаде!»²

Нерідко в бурлацьких піснях ліричний герой-бурлака звертається з докором до своєї долі:

«Ой, піду я сяду в зеленому гаю,
Ой, чи не прийде доля мені на пораду.
От і сад процвітає, — доленьки немає,
Либонь же, доля покинуть думає.
...Хоть доля покине, то хортуна служить,
А таки сірома в світі не загине!»³

Або:

«Ой фортуно ізрадлива,
Чом ти в світі неправдива,
Ой чом ти мені не служиш?
Служила в козацтві,
Служила в бурлацтві,
Послужи тепер в нещасті!»⁴

Вітчизняний фольклорист Н. С. Шумада, досліджуючи поетику бурлацьких пісень, зазначала: «Образність бурлацьких пісень скупіша, ніж в родинно-побутовій ліриці, більше суворого реалізму, нарікань на соціальну несправедливість, але в ряді пісень простежується тісний зв'язок з лірикою інших циклів, особливо з козацькими піснями».⁵ Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Та летить орел над морем», у якій ліричний персонаж-бурлака дуже нагадує козака-сірому у згаданій раніше пісні про козацьке життя:

«Тяжко, важко бурлакові
На чужині жити.
Да сидить бурлак на чужині,
Та сорочку латає».⁶

¹ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 152.

² Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 254.

³ Там же. — С. 257.

⁴ Там же. — С. 253.

⁵ Н. С. Шумада. Бурлацькі пісні. // Закувала зозуленька..., с. 352.

⁶ Закувала зозуленька..., с. 359.

Розгорнуто спільність козацької і бурлацької долі оспівано у пісні «Ой не сам я іду слободою». У цій пісні акцентується і на спільності мандрівного життя:

«...не вмісті брати мої:
Що один в Січі отаманом,
А другий ще й ватагом.
Сам я молод понад Дніпром ходжу,
Дев'ятеро коней воджу,
На десятому, вороному, роз'їжджаю,
Дніпра братом називаю.
«Скажи, Дніпре, скажи, брате,
Скажи мені усю правду:
Скажи броди бурлацькії
Ще й перевози козацькії!»
«Ой ти, Дніпре, чим ти ясен,
Чим ти ясен, чим ти красен...»
«Ой ясен я козаками,
Козаками й бурлаками,
Бурлаками й рибалками...»¹

Окремий цикл ліричних пісень про суспільне життя на Україні за часів феодалізму становлять чумацькі пісні, що несуть у собі цінну інформацію про життя й побут такого прошарку українського населення як чумаки. Ось як про них співається у пісні «Задумали чумаки в дорогу»:

«Задумали чумаки в дорогу:
Покупили собі вози нові,
Поробили ярма кленові,
Поробили занози дубові,
Покупили воли половії.
Покупивши, да й попарували,
Попарувавши, да й повиїжджали».²

Ще детальнішу інформацію про чумаків і про збирання їх у дорогу дають пісні «Гей, ішли наші чумаки в дорогу»³, «Гей, запряжем ми, братці».⁴

Чумацькі пісні відзначаються своїм колоритом, є носіями важливої народознавчої інформації. Відомо, що своїм походженням чумацькі пісні, як і козацькі, сягають у далекі часи. Чумацький промисел відомий здавна, десь із XVIII ст., хоча розквіт його при-

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 242—243.

² Там же. — С. 81.

³ Там же. — С. 81.

⁴ Там же. — С. 82.

падає на XVIII — першу половину XIX ст. Чумаки торгували переважно рибою та сіллю, по які їздили на волах до берегів Чорного та Азовського морів і на Дон. На південь переправляли вони на своїх мажах хліб, солонину, шкіру, мед, віск, тютюн та інші товари.¹ Про різноманітність товарів співається у пісні «Гей, запряжем ми, братці»:

«Ой у нас товар дорогий:
Все лисиці та кунці,
Та чорнії соболя».²

У чумацьких піснях співається і про важливі суспільно-господарські функції цього соціального прошарку населення України. Вони привозили з Дону і Криму на Україну рибу, сіль. Про це свідчать слова з пісні «Ой зажурився соколонько»:

«Понад шляхом маки цвітуть.
То ж не маки — то чумаки
Везуть рибу, все судаки. —
Та по три вози солі везуть,
По чотири риби женуть!»³

Пісня «Да котилося да ясне сонце» підтверджує, що чумаки мали велику суспільно-громадську користь, яку вони ж усвідомлювали і дуже потерпали з того, що через хворобу чи нестатки не зможуть виконувати свою корисну місію:

«Да уже мені у Крим-доріженьку
Уже не ходить,
Ой уже мені риби осетрини
Да по селам не возить,
Ой уже ж мені богу й країні
Да повік не служить».⁴

Ця ж думка є наскрізною і для пісні «Ох, і не стелися, хрещатий барвінку».⁵

«Пісні дають багатющий пізнавальний матеріал щодо соціальної і психологічної характеристики самого чумацтва, особливостей його промислу. Деякими своїми мотивами вони перегукуються з козацькими — в тій мірі, в якій виявляється схожість мандрівного життя козака й чумака (відірваність від домівки,

¹ Див.: Олена Хмилівська. Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 8.

² Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 82.

³ Закувала зозуленька..., с. 325.

⁴ Там же. — С. 331.

⁵ Там же. — С. 329.

труднощі й тривоги походу чи далекої дороги, згуртованість то-що). До того ж чумаки мали постійні зв'язки з запорозькими і донськими козаками. Запорожці проводили валки через небезпечні місця, захищаючи від татар і розбійників, у Великому Лузі в козацьких поселеннях чумаки з волами часто знаходили взимку притулок, рятуючись від негоди й голоду. В чумацьких піснях багато самобутнього і в ідейно-тематичному змісті, і в поетичній образності. Вони завжди несуть на собі виразний відбиток тих обставин, за яких виникали, розкриваючи специфіку чумацького побуту навіть у деталях».¹ Пісні чумацькі сповнені побутовим драматизмом. Вони наскрізь пройняті людським сумом і горем, бо злидні і голод заглядають у чумацьку хату, бідую загрожують його родині. Ось як співається про це у пісні «Ой милі сусідоньки»:

«За чумаком горе жити,
Ничим борщу закришити,
Нема хліба ні кришинки,
Ані солі а дробинки,
А на дворі — ні шерстинки,
А на жердці — ні фантинки,
А в колісці — дві дитинки.
Чумак ходить по дорогах,
А ти, бідна, бідуй вдома,
Чумак ходить, чумакує,
А я, бідна, та бідую».²

Споріднена з цією піснею пісня «Чумаче, чумаче, чого зажурився»:

«Темна моя хата, чорне моє поле,
А діти без батька голодні та голі.
Як в будень, так в свято одно тільки знаю:
Ярма нариваю, воли запрягаю,
В далеку дорогу вічно поспішаю».³

Наскрізними для цих пісень є образ-деталь «сорочка не біла»⁴ та «латана свитина»⁵, що символізують бідність, тяжку працю, гірке життя. Та не тільки про бідкування родини чумаків повістують ці пісні, а й про пригоди, що трапляються з чумаками в дорозі. У пісні «Ой високо сонечко зіходить» досить розгорнуто зображено чумацьку валку і напад на неї «здобишників»:

«Гей, хлопці встали, вози підмазали,

¹ Закувала зозуленька..., с. 332.

² Там же. — С. 327.

³ Там же. — С. 328.

⁴ Там же. — С. 324.

⁵ Там же. — С. 329.

Нові ярма понаривали,
 Гей, нові ярма понаривали.
 Вози риплять, ярма бряжчать,
 Сірі воли ремігають.
 За ними йдуть молоді чумаки,
 Батіжками махають.
 Ой як узяли наші чумаченьки
 З-під байраку виходити,
 Ой як ї узяли вражі здобишники
 Частом до нас доїздити;
 Ой виїхало вражих здобишничків
 Сорок коней ще й чотири,
 Ой як стали вони наперед возів, —
 Й а всі вози запинили...
 «...Ой що ж ми будем, наше товариство,
 Що ж тепер будем робити,
 Ой що багато вражих здобишників
 З цього світу й губити?!
 ...Ой ото ж тобі, превражий ватажка,
 Нас десятьох не побити!»¹

У цій пісні чумаки постають як сміливі, звияжні люди, які самовіддано захищають себе і чумацьке добро від грабіжників. У цьому вони дуже схожі на українських козаків, зображених у думках, історичних та козацьких піснях. Співзвучна з цією піснею пісня «Ой хто дома та й господарює».²

А про те, як на чумацькі валки напала орда, співається у піснях «Ой з-за Дону з-за ріки»³, «Хто не пив води, та дунайської»⁴, «Ой хто в Криму не бував», в останній пісні, зокрема, співається про співдружність чумаків і козаків. Співається у цих піснях й про «нешастя в дорозі», падіж худоби, ...розорення чумака... «Що в Крим ішли із волами, назад з батіжками», «за плечима торбина, ще й латана свитина» — такий сумний кінець мандрівки, на яку покладалося стільки надій. Грабували чумака пани й орендарі, забираючи його загорьоване майно за несплату податків, за борги».⁵

Ось як співається про це у пісні «Ох і не стелися»:

«Наїхали пани,
 Та ще й орендарі

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 95—96.

² Там же. — С. 96.

³ Там же. — С. 207.

⁴ Там же. — С. 107—108.

⁵ Там же. — С. 108.

Воли й вози забирають...
Гей, беріть же ви
Усю худобоньку —
Не маю вам що казати!»¹

«Ти будеш хури набирати, а я буду гроші забирати, — таку плату за годівлю худоби вимагає багач від чумака, якого застала в дорозі зима»². Розгорнуто цей епізод з чумацького життя подається у пісні «Їхав чумак та у Крим за сіллю»:

«Упав сніжок та на переліжок —
Нігде воли попасати:
Бере бідний чумак батіг та налігач
Та йде сіна купувати.
Прийшла зима — лютая година,
Перелоги снігом забілили...
Ой продай, продай мені в'язку сіна,
Бо худоба три дні не їла».
«Ой я не буду та й тобі, чумаче,
Та на в'язку продавати,
А запрягай воли та затягай вози,
Буду зиму зимувати».
«Ой як будеш, молодий хазяїн,
Мене зиму зимувати,
То ти захочеш, молодий хазяїн,
Сиві воли в мене взяти».³

Та часом траплялось і так, що чумак не міг добратися навіть до рідної домівки. Про це співається у пісні «Зацвіла калина у лузі да попустила квіти»:

«Зацвіла калина у лузі да попустила квіти,
Не один чумак кида жінку і дрібненькі діти.
Добре було да чумакувати, поки всюди було рівно,
А то вже через тії білети да й ходити не вільно.
Гей, в степу глибока криниця, тільки вода блищить;
Гей, пішов би я до жінки, дітей — не маю, чим розплатиться».⁴

Досить поширений у чумацьких піснях «образ хитрої шинкарки, яка «на сто рублів боргувала, а тисячу приписала» — сірі воли даром взяла».

¹ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 126.

² Олена Хмільєвська. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 9—10.

³ Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 104—105.

⁴ Там же. — С. 86.

За буйною веселістю розгульних чумацьких пісень часто приховується горе — чумак іде в корчму «з журби ледве живий». Втративши все, він не владає у відчай, сподівається на краще, хоч лишається йому тільки одне — іти в найми до багача: «буду чужі воли гнати, бо хочу чумакувати...» ...Незважаючи на труднощі й злигодні далеких доріг, чумакування приваблювало багатьох відчуттям волі, незалежності. Для декого це був спосіб уникнути солдатчини чи панщини».¹

Ось як про це співається у пісні «Із-під гори, з-під Лиману»:

«...Ой тим же я чумакую.
Ой так мені лучче жити:
На панщину не ходити,
Подушного не платити.
Ні за плугом, ні за ралом —
Називають мене паном».²

Чимало пісень свідчать, що селянин вимушений був чумакувати через свою бідність та непосильні податки. Про це співається у пісні «Ой загули чорні галенята»:

«...Лучче було хазяювати,
Ніж по дорогах ходити...
...Не ходили б ми по тих дорогах,
Якби було чим оплатиться!..»³

Слід зазначити, що в багатьох чумацьких піснях чумацьке життя протиставляється домашньому хазяйнуванню. У вище згаданій пісні це протиставлення подається досить розгорнуто:

«Хто дома хазяює,
Той спить на білім ложі;
Хто ходить по тих дорогах, —
На лютім морозі;
Хто дома хазяює,
Стелить постільнюку
Білу-біленьку,
В голови кладе подушечку
Пуховую, м'якеньку.
Хто ходить по тих дорогах,
Стелить постільнюку —
Зелену травцю,

¹ Олена Хмільєвська. Соціально-побутові пісні // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 9—10.

² Соціально-побутові пісні..., с. 127.

³ Там же. — С. 91—92.

В голови кладе —
Безщасну важницю».¹

Аналогічні мотиви звучать і у піснях «Ой хто дома та господарює».²

На долю чумацьку випадають тяжкі випробування, вони і мерзнуть, і мокнуть під дощем — «і стукотить, і грумотить, і за комір вода ллється...», і тяжко хворіють — «...ой зажурився та той чумаченько, в новім возі похилився, ой правою та рученькою за серденько ухопився»³, «...ой, болить в його серце й голова, — помирає чумаченько...».⁴

Чимало чумацьких пісень схожі на плачі, особливо ті, в яких співається про смерть чумака в дорозі. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Ой у полі да криниченька»:

«Помер, помер чумак молоденький

У Криму на ринку...

Ой везуть його сивими волами,

От як в'ялюю рибку.

«Ви, чумаки, й а ви, молодії,

Вчиніть мою волю:

Ой займіте й а всі вісім волів

Да до гробу за мною.

Нехай рикнуть а вісім волів,

Да до гробу йдучи,

Ой нехай зачує моя миленька,

Да по воду йдучи!»

Ой як зачула моя миленькая, —

Тяженько здихнула:

«Ой десь мого, мого миленького

Сира земля привернула!

Ой десь мого, мого миленького

На світі немає,

Ой що його сивая худоба

Мені голос подає!

Коли б же я, сива зозуленька,

Да крилечка мала;

То б я цюю й усю й Україну

Да кругом облітала,

Гей, тоб я свого, свого миленького

Да по гробу пізнала!

¹ Соціально-побутові пісні..., с. 92.

² Там же. — С. 96.

³ Там же. — С. 92.

⁴ Ой ходив чумак. // Закувала зозуленька... с. 330.

Сіла, впала да на могилі
Да й сказала б «ку-ку»
Гей, подай, подай, да мій миленький,
Да хоч правую руку!»
«Ой, рад би я, моя миленька,
І обидві подати, —
Ой налягла да сира земля
Да не можу підняти!»¹

Ця пісня довершеністю художньої форми в передачі драматичного почуття не поступається відомому поетичному шедевру XII століття «Плач Ярославни» із «Слова о полку Ігоревім». Співзвучна з цією піснею і пісня «Ой ревнули воли», слова якої сповнені жалю і туги: «Ой ревнули воли в мальованім ярмі — сльоза сльозу побива: «Та вже ж, миле браття, нашого товариша на світі нема!».² Особливу увагу привертає пісня «Ой чумаче, чумаче», яка побудована на багаточисленних паралелізмах і повторах, що взаємопідсилюють один одного у передачі драматичного почуття з приводу смерті чумака на чужині:

«Як зацвіте бур'янець,
Як заплаче мій отець,
Що синова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте маківка,
Як заплаче моя матінка,
Що синова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвітуть будячки,
Як заплачуть братчики,
Що братова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвітуть суніці,
Як заплачуть сестриці,
Що братова голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте синенька,
Як заплаче миленька,
Що милого голова
В чужім краї полягла.
Як зацвіте увесь цвіт,
Як заплаче увесь рід,

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 110—111.

² Там же. — С. 121.

Що родичева голова
В чужім краї полягла.¹

У цій пісні відбилася давня українська традиція, що знайшла ще відображення у літописах, зокрема, у «Повісті минулих літ». Найтяжче горе для українців було гинути на чужині. Тому часто в чумацьких піснях смертельно хворий чумак просить поховати його і насипати над ним високу могилу, щоб було видно Україну. Ці пісні перегукуються з історичними та козацькими піснями. Яскравим прикладом може бути пісня «Вилетів пугач на могилу»:

«...Та зробіте чумаку Макару
Та хоч з рогожі домовину.
Ой ви, чумаченьки, ой ви, козаченьки,
Ви зробіте славу,
Викопайте чумаку Макару
А хоч сокирою яму.
Та висипте, милі братці,
Високу могилу,
А щоб видно її було
На всю Україну».²

Звичай поховання згадується у багатьох чумацьких піснях. У пісні «Ой пішов Чумак у дорогу»³ чумак звертається до товариства з проханням поховати його «біле тіло, щоб ворон не розніс кості!» і зробити йому «домовину з рогожі». У пісні «Ой чумаче, чумаче» співається: «Там чумака сховали, притрусили комисем, поминали кулішем»⁴. У чумацьких піснях знайшли відгомін і похоронні обряди і поминальні, і звичай насипати високу могилу і т. ін.

Ми вже згадували про те, що, незважаючи на тяжку чумацьку долю, молоді хлопці та чоловіки тікали від панщини і рекрутчини до чумаків. Відомо, що пісні про солдатчину виникли після зруйнування Запорізької Січі з кінця XVIII століття. Зображення рекрутського набору, життя в казармах та походи — провідні теми солдатських та рекрутських пісень.

Вітчизняна дослідниця Олена Хмілевська щодо солдатських та рекрутських пісень писала: «Значна частина рекрутських та солдатських пісень генетично пов'язана з козацькими, які пристосовувалися до обставин солдатського життя. Іноді в пісні мінялися тільки слово «козак» на «рекрут», «солдат», «жовнір». Але

¹ Соціально-побутові пісні, с. 121—122.

² Там же. — С. 114.

³ Там же. — С. 113.

⁴ Там же. — 121.

складалося і багато нових. Типовим для них було поєднання ustalених традицією образів з поетичними узагальненнями, що відбивали нові явища й події. Примусовий набір до війська, запроваджений на Україні з другої половини XVIII ст. Служба в царській армії спочатку була довічною, з кінця XVIII ст. двадцятип'ятилітньою, пізніше двадцятилітньою (тільки з середини XIX ст. цей термін скоротився до десяти років). Надії повернутися додому, побачитися з рідними у солдата майже не було. Тому, проводжаючи у рекрути, прощалися навечно, оплакували в голосіннях, як померлого. Звідси й пісенний образ «вічної служби», «вічної розлуки».¹

Про «вічність» служби, про неможливість повернення з неї співається у пісні «Ой по горі по високій горох покотився»:

«Волів би я, моя мати, косою косити,
Ніж в цісаря на муштровьку карабін носити.
Косов кошу, косов кошу, стану відпочину,
А в цісаря на муштровьку навіки загину».²

Своєрідне поетичне протиставлення солдатського життя і життя цивільного подається у пісні «Летіли орли з далекого краю».³ У цій пісні образ гіркого, важкого солдатського життя передається через образи зіставлення. Для хлопця кращим за солдатську службу є «скопати гору», «гіркий полин їсти, бо, як він каже: «ясную зброю возьму — повіки не скину», «з вороного коня упаду — заб'юся», «як государське плаття возьму — навіки загину!».

У більшості випадків новобранець усвідомлював довічність служби, але, як прийнято в народі, не говорить прямо про свою загибель, про те, що вже ніколи не повернеться до матері, до своєї рідні. Солдатські пісні зберегли інакомовні поетичні формули. Найхарактернішою з них є засівання піску на камені, як ось у пісні «Війна, війна — світ палає»:

«— Візьми, сестро, піску жменю,
Посій його на каменю.
Як той пісок житом зійде, —
Тоді твій брат з війни прийде.
Сестра брата послухала,
Взяла піску — посіяла...
Нема з піску того сходу —
Нема брата із походу;

¹ Олена Хмілевська. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні. — К.: Дніпро, 1985. — С. 11—12.

² Соціально-побутові пісні, с. 195.

³ Там же. — С. 197.

Нема з піску того цвіту —
Нема брата — ні слуху...»¹

Аналогічні поетичні формули характерні і для козацьких, і для історичних пісень. У пісні ж «Калинонько та малинонько» ми трапляємо на досить оригінальну і розгонуту поетичну формулу, що в інакомовній формі говорить про вічну розлуку матері з сином:

«Питається та мати сина:
«Коли в гості ти прийдеш?»
«Гей, та тоді мати, та тоді стара,
Як сине море загра.
Ой заграє та сине море,
Зо дна камінець зірве,
Гей, зірве море зо дна камінець
Та до бережечка принесе.
На тім камні, та на тім камні
Куц калини зацвіте,
Гей, та у тім куці, та у тім куці
Соловейко гніздо зів'є.
Зів'є гніздо та соловейко,
Діточок наведе,
Гей, то тоді, мати, та тоді, стара,
Твій син в гості та приjde».²

Лейтмотивом пісень про рекрутчину й солдатчину є підневільність, примусовість служби, насильство над людиною».³

Саме тому у багатьох солдатських та рекрутських піснях співається про переховування від набору. Молодий парубок усіляко прагне уникнути служби у війську, яка по суті нівичила йому всю його долю:

«Ой зачула моя доля,
Що не бути мені дома,
Бути мені у неволі,
У некрутському наборі,
У залізі, у закові,
Молодому козакові!»⁴

У пісні «Ой зачула моя доля»⁵ співається про те, як парубок переховується у дівчини в коморі («Скоро козак догадався — по

¹ Соціально-побутові пісні, с. 197.

² Там же. — С. 193—194.

³ Хмілевська О. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні, с. 13.

⁴ Соціально-побутові пісні, с. 169.

⁵ Там же. — С. 169.

«Ино соцький на поріг, а брат вікном та надвір.
Сів чоботи взувати, кличуть його до хати.
Він знадвору до комори, а з комори до стодоли,
А з стодоли попід стріп, — впав на нього житній сніп.
А ще сніпка не зняли, назад ручки зв'язали».¹

Співзвучна з цими піснями і пісня «Прийшла карта до двора», у якій відверто говориться про примусовість набору у військо:

«Я із хати та на тік,
Там сховався в житній стіг.
А в стогові та найшли, та найшли,
Назад руки ізв'язали...
Та в присутствіє повели».²

Поетичний фольклор України зберіг пісні, у яких співається про антигуманні, «людоловські» дії наборщиків у військо. Ці пісні своїм змістом протистоять козацьким пісням, історичним пісням та думам, бо в них у козацьке військо йшли добровільно, здобувати славу, а в цих — панам та царю на поталу.

Призначених у рекрути несподівано ловили, «що і мати не знала», забивали у колодки, в'язали руки та відвозили до «прийому»:

«Назад рученьки зв'язали,
В ланцюг ноженьки скували
Да й хурманку заказали,
Самі сіли в передочку,
А некрутика в задочку».³

У пісні «Ой у полі край дороги» матері лише зозуля-віщунка повідомляє, що сина її забрато до війська:

«А на тії могилоньці
Та стоїть три деревини, гей, гей!
Ой едная деревина —
Зеленая ясенина, гей, гей!
А другая деревина —
Та білая береза, гей, гей!
А третя деревина —

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 181.

² Там же. — С. 171.

³ Чубинський, У, с. 986 /Цитую за: Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 261.

Та червона й калина, гей, гей!
На зеленій ясенині
Соловей щебече, гей, гей!
А на білій березині
Сорока скрегоче, гей, гей!
На червоній калиноньці
Та зозуленька кує, гей, гей!
Ой зозуленька кує,
Стара мати чує, гей, гей!
...На зеленій ясенині
Там пташки співають, гей, гей!
Вдовиному синонькові
Голов' постригають, гей, гей!
А на білій березині,
Там сорока скрегоче, гей, гей!
Бідна вдова за синоньком
Виплакала очі, гей, гей!
На червоній калиноньці
Там зозуля кує, гей, гей!
Ой пігнали вдовин сина,
Вже в дорозі ноче!.. Гей, гей!¹

Ця пісня за своєю образністю вирізняється з-поміж інших солдатських пісень. Вона надзвичайно поетична. У ній використані образи-символи і поетичні паралелізми: «пташки співають» — «вдовиному синові голов постригають», «сорока скрегоче» — «бідна водва за сином виплакала очі», «зозуля кує» — син «вже в дорозі ноче». Паралелізм у цій пісні відіграє і виразну композиційну функцію — вводить ліричний персонаж, а також служить драматизації поетичної оповіді.

Співзвучна з цією і пісня, записана Чубинським, рядки з якої малюють типову ситуацію на селі, що складалася під час набору у військо, коли панувало свавілля і насильство з боку можновладних:

«Є у вдови два сини,
То віддаймо восени.
Взяли — бисьмо багача,
То не буде орача;
А озьмімо бідного,
Буде плачу немого.
Як віддамо сироту,
То збудемось клопоту».²

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 190.

² Чубинський, У, с. 977 (Цитую за: Українська народна поетична творчість. — К., 1965, с. 261).

Відомо, що в кріпацьких селах віддавав у рекрути сам пан. Він вибирав непокірних та волелюбних людей. В казенних селах віддавала сільська влада, що була в руках багатіїв. Вона призначала в рекрути «бідну сірому», вдовиченків та сиріт, забираючи в них наділи та доводячи їхні сім'ї до злиднів. В рекрутських піснях відображалось нестерпне горе селянської сім'ї, викликане свавіллям, жорстокістю і несправедливістю.¹ І це, звичайно, не могло не знайти відгуку у солдатських та рекрутських піснях. Дуже виразною в цьому плані є пісня «Ой горе, горе, не солдатське життя», яка передає розмову солдата з галкою, що побувала у його стороні і принесла невтішні вісті:

«Ох, і була ж я аж у твоїй стороні, гей,
Ой гірко плачуть всі родичі по тобі.
Ой отець плаче, по дворику ходячи, гей,
Гей, ненька плаче, білу постіль стелючи.
Ой братик плаче, сірі воли пасучи, гей,
Ой сестра плаче, русу косу чешучи.
Ой жінка плаче, мале дитя тішачи, гей,
Гей, дітки плачуть, попідтинню ходячи, гей!»
«Гей, горе ж мені, у неволі живучи!»²

У піснях «Наїхала старшина»³, «Ой у саду-винограду»⁴ співається про злидні солдаток. Ці пісні сповнені трагізму і розпачу. Ось рядки з пісні «Ой у саду-винограду»:

«Дурна дівка, нерозумна,
На солдата уповала,
На солдатську худобу!
А в солдата ні худоби,
Тільки в його три торби:
Перва торба — із пшоном, із сіллю,
А другая — з сухарями,
Манірка — з водою!»
Живе дівка із бідною
За солдатською головою!»⁵

В більшості пісень, як зазначала О. Хмілевська, «рекрутчина виступає у піснях як соціальне зло, від якого в першу чергу страждають найбідніші. Під час набору панували несправедливість, хабарництво. Поміщик здавав у солдати навіть того, хто

¹ Українська народна поетична творчість. — К.: Рад. школа, 1965, с. 261.

² Соціально-побутові пісні, с. 221.

³ Закувала зозуленька, с. 342.

⁴ Соціально-побутові пісні, с. 222.

⁵ Там же. — С. 222.

не був придатний до служби: «Хлоп до міри не дістав, панок грішми підсипав...». Віддавали в рекрути сироту, у якого «ні неньки, ні вітця», або «вдовиного сина-одинака».¹

Не двозначно у пісні «Прийшла карта до двора» звучать слова про новобранця: «Хлоп навіки пропав»². Картина набору розгорнуто подається у пісні «Тікай, сину, в Волощину, — не можна тут бути»:

«Которії багатії — себе викупляють,
Наймитами, сиротами повки наповняють.
Ой у лісі край розмаю зацвіли орішки, —
Туди гнали некрутиків до Хотина пішки.
Летить орел через море, — ой дай, море, пити,
Ой так тяжко некрутикам в тім війську служити.
Лучче б тобі, мати, малим поховати,
Ніж у тії нещаснії некрути оддати».³

У цій пісні подано народний погляд на рекрутчину, вона для простого люду гірша від смерті, бо людина приречена у війську на муки, визиск і приниження. Часом у піснях цього циклу звучить цілком справедливий докір:

«Добра твоя, дукач, доля —
Твої сини будуть дома,
А я піду землі бити —
За твоїх синів служити».⁴

«Прийом» був місцем плачу, смутку та прощання матері, молодій жінки з рекрутом, кучері якого «впали панам під ноги». Рекрут, ідучи в армію, знав, що його сім'я залишається без будь-якого захисту:

«Не плач, мати, бо ти вже старая,
Нехай плаче жінка молодая.
Ой у жінки та дрібнії дітки,
Остаються навіки сирітки.
Остаються панам на поталу,
А я піду служить государю».⁵

Мотив сліз — провідний у піснях про солдатчину та рекрутчину, образ плачучої матері є наскрізним для них. Цей образ най-

¹ Хмілевська О. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні, с. 12.

² Соціально-побутові пісні, с. 171.

³ Там же. — С. 162.

⁴ Там же. — С. 178.

⁵ Чубинський, У, с. 990 (Цитую за: Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 261).

краще передає драматизм ситуації і виступає символом невтішності:

«...Іде мати, ридає...
«Не плач, мати, не ридай,
Карих очей не стирай,
Ой тоді ти заплачеш,
Як на муштрі забачиш».¹

У піснях співається не лише про материнські сльози, про сльози родичів, що сумують за новобранцем, а й сльози самих новобранців, коли вони знімають сорочки — останнє, що їх єдило з родиною, з рідним домом. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Посіяли, поорали — нікому збирати»:

«В Житомирі, славнім місті, побиті колючки,
А вже з наших славних хлопців здійняли сорочки.
Материнські поздімали, московські побрали,
Гірко стало, заплакали, родину згадали».²

Образ споряджених новобранців надзвичайно зримо передається у пісні «Попід терем там дороженька вбита». Крім того, у цій пісні надзвичайно зворушливо постають образи батьків, у яких на згадку про сина залишилися лише «біленькі сорочки»:

«Новобранці понаряжовані,
Назад руки позав'язані,
Головочки пообстригунані,
Чорні очка позаплаковані;
«..Ой а ззаду отець, мати іде,
Біленькі сороченьки несе».³

У багатьох піснях з глибоким сумом протиставляються картини сільського побуту, такі звичні для солдата-новобранця, і картини з солдатського життя. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Ой у лузі при березі там калина стояла»:

«Лучче ж мені, моя мати, да й пшениченьку жати,
А як мені, моя мати, да й на коні роз'їжджати».
«Лучче ж мені, моя мати, да й пшениченьку косити,
А як мені, моя мати, цю шабельку носити».
«Лучче ж мені, моя мати, да й у полі орати,
А як мені, моя мати, по казармі походжати».⁴

¹ Соціально-побутові пісні, с. 187.

² Там же. — С. 164.

³ Там же. — С. 204.

⁴ Там же. — С. 170.

Цій пісні співзвучні рядки з пісні «Ой зачула моя доля»¹, у якій новобранець стверджує, що краще «з грабельками, ніж тепера з шабельками», «лучче б було з сестрицями, ніж тепера з рушницями», «лучче б було плугом іти, ніж з панями говорити», «лучче б було воли пасти, ніж тепера з коня впасти!».

Не обійшли солдатські пісні увагою і сцену прощання новобранця з родиною і сусідами. Яскравим прикладом можуть бути рядки з пісні «Розвивайся, сухий дубе»:

«Та й на коника схопився,

Низенько вклонився:

«Ой прощайте, сусідоньки,

Може, з ким бранився!

Приливайте дороженьку,

Щоб не курилася,

Розважайте отця-неньку,

Щоб не журилася.

Розкопайте круті гори,

Щоб не валялися,

Розважайте брата, сестру,

Щоб не побивалися.

Іскосіть ви суху травку,

Щоб не хилилася,

Розважайте дівчиноньку,

Щоб не журилася».²

Ця пісня надзвичайно споріднена мотивами прощання з історичними та козацькими піснями. У пісні «Ой по горі по високій горох котився» дівчина, прощаючись з новобранцем, дарує йому на згадку хустку, що була за народним звичаєм символом вірності коханому:

«Ой по горі по високій горох покотився,

З України до дівчини козак поклонився.

Дав він їй поклон добрий з коня вороного,

Вона йому хустку дала золота самого».³

Найтяжчим горем для солдата було навіки розставатися з родиною. Душевного болю і суму сповнені рядки з пісні «Ой у лузі, в лузі, у зеленім гаю», що розповідають про зворушливу сцену прощання новобранця з рідною домівкою, своєю родиною:

«Ой у лузі, в лузі, у зеленім гаю

Сивая зозулька жалібно кувала,

¹ Соціально-побутові пісні, с. 195.

² Там же. — С. 200.

³ Там же. — С. 195.

Бо мати сина в військо виряджала...

«Бувайте здорові, кедрові пороги,

Куда проходили мої білі ноги!

Кажуть вас покидати, кажуть присягати,

За дім, за родину кажуть забувати».¹

Своєрідним продовженням цієї пісні можуть бути рядки з пісні «А у неділеньку вранці»², у якій співається про те, що гармати заміняють йому батька-матір, а московське плаття для нього «вірні браття», «рушниці» — «вірні сестриці», «ружина — «оце ж тобі вірна дружина»:

Та яку б не була тяжкою муштра, вона не може зробити душу солдата черствою, він не полишає думки про свою рідненьку неньку. Ось як про це співається у пісні «Стоїть жовняр на шельваху, на крутій горі»:

«Зачесує кучерики в свої голові,

Вмивається слізеньками, як гусь по воді,

Вмивається слізеньками, як гусь по воді,

Пише, пише дрібне листя до мамки своєї».³

Є пісні, у яких рекрут просить відпустити його додому, щоб допомогти своїй сім'ї посіяти хліб. Образ солдата в піснях постає як образ людини-сім'янина, що вболіває за долю своїх ближніх. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Ой пане цісару»:

«Ой пане цісару,

Ой пане майоре,

Пусти мене додомочку, —

Сама любка оре.

Ой сама любка оре,

Сама любка косить...»⁴

Сповнена гіркої іронії пісня «Не одна мати плаче», у якій мати тужить-плаче з сином-солдатом, говорить йому про невдячність царського уряду, який не дбає ні про солдата, ні про його родину:

«Не одна мати плаче,

Не одна тужить,

Що її син молоденький

Царю, богу служить.

...Служи, служи, мій синочку,

Та заслужиш ласку:

Через плечі чорний ремінь,

На головку каску».⁵

¹ Соціально-побутові пісні, с. 203.

² Там же. — С. 164.

³ Там же. — С. 220.

⁴ Там же. — С. 223.

⁵ Там же. — С. 219.

Ще тяжчою стає реальність для солдата, коли він скаліченим і старим повертається з військової служби додому.

Ось як про це співається у пісні «Прийшла карта до двора»:

«Літ за двадцять я вернувся, я вернувся, —
Ні до кого пригонуться...»¹

Прослужив у війську солдат цілий вік; а повернувся калікою-жебракком, якому ніде голову прихилити. Про солдатський добробут прекрасно сказано у пісні «Щось на мене люди ворогують»:

«Що в солдата за подоба,
За плечима вся худоба:
І торбинка з сухарями,
І муниця з патронами,
І манерка з водою —
Солдат служить з бідюю»».²

По закінченню служби він навіть не може влаштувати особисте життя, він приречений на самотню смерть у злиднях. У надзвичайно поетичній інакомовній формі говориться про це у пісні «Ой піду я у лужок»:

«Ой тоді я оженюсь,
Як на лавці положусь.
Ой то мої свашечки,
Що обмиють ніжечки.
Ой то мої світилки,
Що засвітять свічечки
Ой то мої бояри
В домовину уклали.
Ой то мої старости,
Що до гробу донесли.
Ой то мої музики,
Що задзвонять в дзвоники.
Ой то моя молода,
Що сирая мать-земля».³

Ця пісня до певної міри передає похорон солдата, який залишився старим парубком, тому й похорон його — сумне весілля. Ці описи надають пісні драматичності звучання. За змістом вона дуже близька до похоронних плачів.

«Рекрутські та солдатські пісні у переважній більшості глибоко трагічні за змістом. Кожне їх слово породжене болем і від-

¹ Соціально-побутові пісні, с. 171.

² Закувала возуленька..., с. 344.

³ Соціально-побутові пісні, с. 172.

часем, облите гіркими слізьми. Вся образна система їх спрямована на те, щоб передати горе й страждання, настрої туги, суму, розпачу. У новобранців очі позаплакувані, дорога, якою їх ведуть, «слізюньками перелитая», іде вона через терен (символ страждання); на хлопця кують кайдани, шнють чорним шовком сорочку, чорний ворон кричє, віщуючи смерть; поширений образ гори теж асоціюється з горем, тяжким життям; солдат служить з бідною, у нього — смерть за плечима; доріженька кривавая, течуть кривавії ріки (потічки), «неня-удовиця кєрвавими плаче», солдати бродять «в кєрві по колінця».¹

Яскравим прикладом цьому можуть бути рядки з пісні «Гей, в неділю рано»:

«В чистім полі могила —
То моя дружина,
Журила се, мати, мною,
Що не буду я газдою:
Ой маю я в царя плужок —
Через плечі карабінок;
Ой маю я в царя нивку —
В чистім полі могилку:
Карабінцями виорана,
А кульками засіяна,
Білим тілом зволочена,
Кровцев снолонена».²

«Чимало пісень складено про смерть солдата. Основна їх думка — жорстокість війни, марність смерті солдата в ім'я чужих інтересів, часто на чужій землі. Жахливі картини кривавого бою, людських страждань, каліцтва постають із цих пісень. Народ осуджує й проклинає війну і тих, хто її затіває:

«А хто хоче воювати,
Дай му, боже, помирати!»³

Інтереси цєсаря чужі солдатам, тому їм «так тяженько присягу дати, щоб кров свою проливати», — співається у пісні «Ой зірву я три листочки»⁴. Антигуманність війни розгорнуто подається у пісні «Журилася ньєнка мною», у якій картини кривавого бою протиставляються картинам мирної праці:

«Журилася ньєнка мною,

¹ Хмєлевська О. Соціально-побутові пісні. // Соціально-побутові пісні, с. 12—13.

² Соціально-побутові пісні, с. 224.

³ Хмєлевська О. Соціально-побутові пісні, с. 13.

⁴ Соціально-побутові пісні, с. 165.

Що не буду я газдою;
Гой, стій, мати, не журися
Та на мене подивися.
Чи ж то, мати, не луг, не луг,
Чи ж то, мати, не плуг, не плуг,
Чи ж то, мати, не упряга,
Ясна зброя на чепрагах?
Моя рілля вже й орана,
Вже й кулями засіяна,
Білим тілом зволочена,
Багров кров'ю примочена.
У нас, мамко, жваво й орють,
Шабельками в груди порють;
У нас, мамко, жваво й сіють,
За гарматов жнива спіють.
У нас, мамко, й жінці жваві —
Таліянці кучеряві:
Гей, ек стали зажинати —
Прощай, прощай! Моя мати!
Гой ні вітця, та ні мами,
Та ні трувни, та ні ями,
Лиш зелена муравочка —
Жовнярева господачка!..¹

Ця пісня наскрізно проінята гіркою іронією, що обумовлена приреченістю солдата, якого навіть не можуть поховати за народним звичаєм. Саме в цьому рекрутські та солдатські пісні виразно контрастують з козацькими та історичними піснями, а також з думами, бо в них, яким би не був тяжким бій, бійців ховають за народним звичаєм, насипають високу могилу, воздають славу, поминають, висловлюють співчуття матері та родині. А солдатські пісні наскрізно проймає зневага до особистості.

Ріднить солдатські та рекрутські пісні з козацькими та історичними застосування інакомовних поетичних формул, що повідомляють про загибель вояка:

«Ой, цить, мати, не журися,
Твій синонько оженився,
Взяв він собі красну дочку —
В чистім полі могилочку».²

Розгорнуто інакомовна поетична формула подається у пісні «Війна, війна — світ палає», підсилюється поетичною метафорою: «Ой ти, братику наш рідний.

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 225.

² Там же. — С. 320.

Прибуди до нас хоч раз в гості:
Через ліси — буйним вітром,
Через поля — дрібним дощем!»¹

Слід зазначити, що у пісні «Ой зірбу я три листочки» надзвичайно влучно, образно солдат передає своє життя у війську: «Ой як тяжко камінь гризти, так тяженько в війську жити».² Це ще й ще раз наголошує на антигуманності цісарської служби.

На відміну від поетизації військової звияги козацтва, яке захищає рідну землю, народ в піснях про рекрутчину і солдатчину підкреслює підневільність, примусовість служби в армії, насильство над людиною, змушеною воювати, а то й гинути за незрозумілі, чужі інтереси («Поведемо їх всіх у чистеє поле, загати-мо ними глибокеє море, та будемо їх м'ясом звір'є годувати, та будем їх кров'ю птахи напувати»)³.

Тексти українських народних дум, історичних та соціально-побутових пісень, розглянуті нами, підтвердили слушність висловлення Ф. Колесси, що народні пісні «мають велику вагу для досліді економічних, соціальних і політичних відносин через те, що передають неспальшовані грамотіями настрої й погляди народніх мас на історичні події й громадські справи».

Проведене вивчення текстів українських народних дум та історичних пісень та соціально-побутових пісень показало, що в них надзвичайно різноманітно представлені життєві ситуації, характерні для того чи іншого історичного періоду. Слід зазначити, що побут народу України особливо багатогранно проглядається в історичних піснях, оскільки вони ще зберігають епічність, характерну для дум, і ще не набули ознак ліричних пісень, які в основному зосереджуються на почуттях ліричного персонажа, ніж на побуті. Тому в більшості творів ми все-таки мали можливість спостерігати лише побутові деталі, але вони мають у народознавчому плані значення непересічне.

Побут українського народу в думках, історичних та соціально-побутових піснях представлено різноаспектно. У них згадуються певні життєві ситуації: доглядання, виряджання, мандри, походи, поневіряння, заробітчанство, зустрічання, вітання та ін.

Особливо у думках, історичних, козацьких та солдатських піснях зброя характеризує різні історичні епохи.

¹ Соціально-побутові пісні. — С. 229.

² Там же. — С. 165.

³ Детальніше див.: Стрюк М. І., Стрюк Л. Б. Відображення історичної свідомості українців у пісенному фольклорі. // Гуманитарний вестник (опыт, проблемы, перспективы). — Выпуск девятый. — Днепропетровск. — 1993. — С. 43.

Як козацька зброя найчастіше згадуються мушкети:

«Ой чи бачив, ляше, як козак пляше,
На сивім коні грає,
Мушкетом бере, аж серце в'яне».¹

У найдавнішій історичній пісні «В Царграді на риночку» згадується «тугий лучок і стрілочок цілий пучок»². У пісні «По тім боці огні горять» говориться про елементарні засоби самозахисту козаків:

«Кинувсь ляшок до канчука, а козак до дрюка».³

Згадуються й інші види зброї, зокрема, меч:

«Рубає мечем голови з плечей...»⁴

У піснях часів козащини дуже часто згадується шабля:

«З кониченька не вставаю,
В піхву шаблю не ховаю...»⁵

Крім того, нерідко у думках і піснях цієї ж доби шаблю називають «ясною зброєю», ось як у історичній пісні першої половини XVIII ст. «Ой був в Січі старий козак»:

«Ухопиться та пан Сава
За ясну зброю».⁶

У піснях шаблю ще називають булатною. У історичних, козацьких піснях та думках співається про вогнепальну зброю самопали («Вдарили разом з самопалів, седми пядей от запалов...»⁷), рушниці («Серед ночі в Дикім полі рушниці ревіли...»⁸), гармати («Ой вдарено в Білій Церкві з ручної гармати»⁹), крім них ще штик (спис), обушок, а у солдатських та рекрутських піснях найчастіше згадуються карабіни, шаблі, рушниці.

У піснях згадуються і різні види транспорту:

«Бігуть, пливуть човенками,
Поблискують весельцями»;¹⁰
«Там ходили паромами.

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 135.

² Там же. — С. 120.

³ Там же. — С. 151.

⁴ Там же. — С. 134.

⁵ Там же. — С. 117.

⁶ Там же. — С. 171.

⁷ Там же. — С. 123.

⁸ Там же. — С. 124.

⁹ Там же. — С. 149.

¹⁰ Там же. — С. 123.

А тепер пароми вже не ходять...»¹

«...Гринджоли малювати...»²

«Привезу я худобоньки тобі десять возів!»³

«Межи ними віз кований...»⁴, «а ще grindжолі». А у соціально-побутових піснях крім цих засобів пересування у циклі солдатських та рекрутських пісень згадується ще й хурманка («...хурманку заказали, самі сіли в передочку, а некрутика в задочку»⁵)

Але в центрі дум, історичних та соціально-побутових пісень людина, тому часто згадується в них одяг: хустка, жупан, кожух, жовта спідниця, шляпа, шличок (висока смушева шапка), синій каптан, тягеля червоної (верхній козацький одяг) од піл до коміра золотом гаптовані, китаєві штани, опанча (вид верхньої одяжі), жупани, сребром заткані, жупан голубенький, червона жупанина, сорочка, сукня, сукні-одамашки, запаска, свита, шапка, червона спідниця, сіром'яга (сермяга, верхня одяжа), киндяк (смугаста тканина і одяжа), габа (дорога вовняна тканина), біляки (одяг з дорогого білого сукна), бирка (шапка з овечого смушку); а також елементи одягу: рукавець, покривальце на грудочках; прикраси: вишиті рукава, дорогії стрічки, в поділках мережки, вишивана хустка, шиті мережки, червоної стрічки; взуття: черевички, чоботи й онучі, сап'янці, червоної чоботи, чоботи-сап'янці, волоки (зав'язки від постолів або личаків, зроблені з валу). Часом у піснях називаються і грошові одиниці: карбованець, червоної золоті, біленькі талари, шосток (дрібна монета в три копійки, шість грошів), осьмак (старовинна монета в чотири копійки, вісім грошів); предмети домашнього лаштунку: столи кедровії, тисова лава, стіл, писанії скрині, біле ложе, постіленька біла-біленька, подушечка пухова, м'якенька; зброя та упряж: сидельце, канчучок, стремена, ремінні батоги, ярма кленові, занози дубові; види господарської діяльності: косити, гребти, пахати, орати, заволочити, поле змочити, молотити, рубати дрова, носити кирпич, жнива, пасти, тютюн у папуші класти, жати-розжинатися, сіяти хміль, робити пиво солодке; присадибні споруди: двори мостовії клуня, хата, стодола, тік, погреб, хата соломою не покрита, приспою не осипана, дровітня, стайня, комора; споруди: корчма, пивниця, церква, кабак, намет, броварня (пивоварня); деталі хатної споруди: покутній угол, сіни, вікно, пороги, причілок.

На особливу увагу заслуговує українська кухня, яка так чи

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 147.

² Там же. — С. 115.

³ Там же. — С. 117.

⁴ Там же. — С. 118.

⁵ Українська народна поетична творчість, с. 261.

інакше знайшла відображення у думках, історичних та соціально-побутових піснях. Розгорнуто про українські страви говориться у думі «Перемога Корсунська»:

«Чом ви нас не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?
Не вмів ти еси в Кам'янським Подільці побувати,
Печеного поросяти,
Куриці з перцем та з шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобиліни жувати».¹

Вивчаючи життя і побут запорозьких козаків, А. Кашенко в книзі «Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове» пише: «Крім тетері, соломахи та риби, запорожці вживали ще галушки, юшку від звареної риби, куліш із салом або олією, а іноді, хоч і нечасто, їли баранину, дичину й інше. Все те варили й пекли кухарі на кабицях, що містились у снігах кожного куреня».²

Ось як згадуються деякі національні страви українців у піснях: «щуку-рибу» («А сам пішов до кумоньки щуку-рибу з'їсти»)³, «соломаху» («Дивують ляхи, вражії сини, що ті козаки вживають. Вживають вони щуку-рибаху ще й соломаху з водою»)⁴, «кашу» («Що ти ж мої чаєнята в каші поварили. Та бодай ви, чумаки, солі не набрали»⁵), мучні вироби («Ой виходить Морозиха, руки її в тісті»)⁶.

Деякі страви включені в порівняльні конструкції, щоб точніше і образніше передати те чи інше явище, як наприклад у пісні «Полно, братці, тоскувати — лучче пісню заспівати»:

«Як взяли його на пушку, —
Збили його на галушку».⁷

Найчастіше в думках, історичних та соціально-побутових піснях згадуються такі страви та продукти, з яких вони готуються: горох, пшоно, яйця, мука, жито, пшениця, куліш, сіль, хліб, борщ, сухарі, щука-риба, судак, осетри, соломаха, каша, хліб-сіль (їжа взагалі, або символ гостинності), печене поросся, курниця з перцем та з шафраном, житня соломаха з тузлуком (розсіл для соління)

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 84.

² Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 74.

³ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 132.

⁴ Там же. — С. 135.

⁵ Там же. — С. 151.

⁶ Там же. — С. 144.

⁷ Там же. — С. 180.

та ін. Багато з цих страв уже вийшли з нашого повсякденного вжитку, тому хотілося б пояснити деякі з них:

путря — страва з ячної крупи й солодкого квасу;

пенцак — каша з цілої перлової крупи;

зубці — страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених;

лемішка — страва з густо запареного борошна, звичайно гречаного;

соломаха (саламаха) — рідка страва, приготовлена із завареного на воді борошна (переважно гречаного);

малай — вид хліба з кукурудзи, гороху або проса;

мамалига — густа каша з кукурудзяного борошна;

толокно — борошно із підсушеного і трохи підсмаженого зерна вівеа, а також товчена суха риба і т. ін.;

кулеша — страва з кукурудзяного борошна;

пампуша — невелика кругла булочка з пшеничного, житнього або гречаного борошна;

гречаник — хлібний виріб з гречаного борошна;

книш — вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змазаного салом або олією.¹

Часто у вищезгаданих жанрах називаються різні напої: мед, вино, пиво, горівочка, дорогі напитки, оковита горівка, солодкий мед, «гербату пити», курена горілка, мед-вино, мед-горівка та ін. Ось як, наприклад, про козацькі напої говориться у думі «Хмельницький та Барабаш»:

«Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,

А ще дорогими напитками його вітав...

Отоді-то Хмельницький на кума свого Барабаша

Велике пересердіє має,

Ще кращими напитками вітає».²

У думі вони лише характеризуються за вартістю «дорогими» і якістю «кращими». А в думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер» згадуються конкретні напої:

«Меду та оковитої горілки попивати...

По цебру меду, оковитої горілки постановляли».³

¹ Див.: И. Р. Выхованец, Е. А. Карпиловская, Н. Ф. Клименко. Изучаем украинский язык /Расширенный курс. Самоучитель. — К.: Либідь, 1993. — С. 56.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К.: Веселка, 1990. — С. 76—77.

³ Там же. — С. 66.

Те, що основними козацькими міцними напоями були мед і оковита горілка, підтверджує й інша дума «Хвесько Ганжа Андибер»:

«До погребя отходила,
Меду та оковитої горілки вточила.
По кабаку походжає,
Кватиру отчиняє».¹

Слід зазначити, що в думі «Хмельницький та Барабаш» знайшли відображення звичаї пред'являти речі-символи, що належать певній особі, і які символізують повну довіру тій людині, яка їх представляє. Саме цим звичаєм скористався Богдан Хмельницький, щоб добути грамоти, що сховав Барабаш:

«Отоді-то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця
Щирозлотний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав».²

З цього приводу дослідник українського народного епосу Борис Кирдан писав: «У думі «Хмельницький та Барабаш» дружина Барабаша, враховуючи звичаєвий порядок, не може проявити непослух чоловікові, не довіряти словам слуги Хмельницького у неї немає ніяких підстав: ключі, золотий перстень з пальця і хустка — досить вагомі докази, щоб запідозрити підступність. Разом з тим, виконуючи волю Барабаша, вона не може, та й не хоче своїми власними руками передати слугі Хмельницького королевські листи і тільки вказує, де вони сховані».³

У думі «Смерть козака бандуриста» називається найулюбленіший на Україні музичний інструмент, що став символом України, козацтва, всього українського народу, його кращих співців — виразників дум і прагнень трудящих та козацтва:

«Та на бандуру грєе-виграває».⁴

В одному з варіантів згадуються й інші речі, що постійно подорожують з козаком-бандуристом. Вони як художні деталі вказують на бідність народного співця, його приреченість на голодну смерть, драматизують сцену смерті козака-бандуриста в степу:

«Тільки осталася козакові бандура подорожня
Та в глибокій кишені тютюну півпапушки,
Та люлька-бурулька».⁵

¹ Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 73.

² Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 77.

³ Кирдан Б. П. Украинский народный эпос. — М.: Наука, 1965. — С. 23—24.

⁴ Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 71.

⁵ Народні думи. — К., 1986. — С. 90.

У думках, історичних та соціально-побутових піснях називаються і різні види посуду: мідні казани, кубок, відро, ніж, миски сребряні, ложечки золотії, цебро, горшок, полоник, шклянка, коновка (дерев'яний посуд місткістю близько одного літра); музичних інструментів: бубни, бандура, кобза; домашні птахи та тварини: волики, кінь, свині, товар (воли, корови, вівці), качка, півень, кури, собака, кішка та ін. Ось як про це говориться у ряді пісень:

«На бистрому на озері
Геть плавала качка...»¹
А в Палія на причілку
Крикнув півень: «Ку-ку-ріку!»²
Чому, кури, не поете...³
Буду воли завертати, чумака благати!⁴
Треба мому кониченьку овса й сіна дати!⁵

Називаються у думках, історичних та соціально-побутових піснях різні знаряддя праці: плужочок, яремце, істичок, лопата, ціпи, граблі; домашні справи: рученьками кужіль прясти, ноженьками колисати, пряти тонкі нитки, хату вимітати, дітей доглядати, порядок давати, до смерті годувати, до життя доглядати; збіжжя: сіно, овес, пшениченьки ярі, пшениця озимая; огорожа: плетені тини, побиті кілочки, ні кола, ні двора (без огорожі), ритуальні дії та предмети: домовина, ударили в дзвони, заграли музики, виконали ямку; розваги: пили-гуляли, козак пляше, на коні грає; різні предмети: тютюн та люлька, торба, наділок (піхва для шаблі), малахай, канчук, нагайка, бунчук (мистецьки оздоблена коротка палиця з потовщенням на одному кінці та з кінським хвостом, в давнину — знак військової влади); одиниці виміру: кварта горілки, семи п'ятей од запалів, жмачок сіна, коп'як сіна, півчвартаста (триста п'ятдесят), сажень, семикопний; знаряддя кари: кайдани, сира сировиня.

Всі ці побутові деталі в сукупності створюють передачі місцевого етнічного колориту і виступають яскравим ілюстративним матеріалом для характеристики побуту в певний історичний період. Крім того, деякі з побутових деталей вводяться в певні художньо-образні конструкції і стали набутком образної свідомості українців («як взяли його на пушку, — збили його на галушку»). А елементи вбрання часом у поетичному контексті висту-

¹ Українські народні думи та історичні пісні. — С. 153.

² Там же. — С. 148.

³ Там же. — С. 120.

⁴ Там же. — С. 150.

⁵ Там же. — С. 117.

пають як конкретний вияв визиску та експлуатації знедолених і бідних: «У нашого Галагана вишивана хустка — буде в наших Озерянах не дна хата пустака!», або «Оце тобі, Мар'яно, за шиті мережки, за тонкії нитки, не то прями жінки наші, прями малі дітки». У піснях історичних та соціально-побутових, як бачимо, згадуються і домашні промисли на Україні, ще одним підтвердженням можуть бути рядки з пісні «Весна красна наступає, із стріх вода капле»:

«Піди, піди, моя мати, у Суми до торгу,
Купи, купи, моя мати, за три копи голку,
За другого золотого — червоного шовку,
За третього рублевика — мальовані п'яльця:
Я вишию, вималюю чумакові рукавця».
Шовком шила, шовком шила, золотом рубила, —
Задля того чумаченька, що вірно любила».¹

Думи, історичні та соціально-побутові пісні трансформували через віки і зберегли інформацію про побут українців у певну історичну епоху. Зібраний і досліджений нами матеріал може сприяти поживленню навчально-виховного процесу у школі, збагатить навчальний матеріал цікавою пізнавальною інформацією, сприятиме формуванню почуття національної самосвідомості школярів, гордості за свій народ, його історію і культуру. Ми переконані, що тільки покоління, сформоване на моральних та культурних надбаннях предків, зможе утверджувати нову духовність, продовжувати і розвивати культурно-історичні традиції, забезпечувати вічність і безсмертя народу.

¹ Соціально-побутові пісні, с. 83.